

Vadedilmiş Toprakların Kökenleri: Sümerlerden Yahudiliğe İlahi Vaadin İzleri

The Origins of the Promised Land: Traces of the Divine Promise from the Sumerians to the Jews

Mehmet Mustafa ERKAL

ORCID: [0000-0003-1636-2463](https://orcid.org/0000-0003-1636-2463) | ROR ID: <https://ror.org/04f81fm77> | E-Posta: mferkal40@gmail.com

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Sivas, Türkiye

Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Divinity, Department of History of Religions, Sivas, Türkiye

Huzme GÜLEK GÜLTEKİN

ORCID: [0000-0001-6860-5418](https://orcid.org/0000-0001-6860-5418) | E-Posta: huzmezeynep@hotmail.com

Bağımsız Araştırmacı, Ankara, Türkiye

Independent Researcher, Ankara, Türkiye

Atıf Bilgisi | Citation

Erkal, Mehmet Mustafa-Gülek Gültekin, Huzme. "Vadedilmiş Toprakların Kökenleri: Sümerlerden Yahudiliğe İlahi Vaadin İzleri". Dini Araştırmalar 71 (Haziran 2026), 131-166. <https://doi.org/10.15745/da.1880511>

Erkal, Mehmet Mustafa-Gülek Gültekin, Huzme. "The Origins of the Promised Land: Traces of the Divine Promise from the Sumerians to the Jews". Religious Studies 71 (June 2026), 131-166. <https://doi.org/10.15745/da.1880511>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi | Date of Submission: 2 Şubat 2026

Kabul Tarihi | Date of Acceptance: 2 Haziran 2026

Yayın Tarihi | Date of Publication: 30 Haziran 2026

Değerlendirme: Date of Publication:

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme Double anonymized - Two External

Benzerlik Taraması: Plagiarism Checks:

Yapıldı – İntihal.net Yes – İntihal.net

Etik Beyan: Ethical Statement:

Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is hereby declared that scientific and ethical principles were adhered to during the preparation of this study and that all studies used are cited in the bibliography.

Etik Kurul İzni Ethics Committee Approval

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained through literature review/published sources.

Yapay Zekâ Bildirimi: Declaration of AI Use:

Yazar, bu çalışmayı oluştururken yapay zekâ destekli teknolojileri kullanmadığını beyan etmiştir. The author declared that no AI-assisted technologies were used in the creation of this article.

Çıkar Çatışması: Conflicts of Interest:

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Grant Support:

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Telif Hakkı & Lisans: Copyright & License:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Etik Bildirim: Complaints:

diniarastirmalar98@gmail.com diniarastirmalar98@gmail.com

Yazar Katkı Oranı: Author Contribution Ratio:

1. Yazar: %50 2. Yazar: %50

Öz

Vadedilmiş Topraklar kavramı, Yahudi teolojisinde merkezi bir konuma sahiptir ve ilahi antlaşma ile kutsal bir coğrafyanın simgesi olarak kabul edilir. Bu makale Vadedilmiş Topraklar inancının kökenlerini araştırmakta ve bu kavramın, tarihin en eski medeniyetlerinden biri olan Sumerlilerin dünya görüşüne dayandığını öne sürmektedir.

Sumerliler, toprakları tanrılar tarafından bahşedilmiş bir armağan olarak görmüş ve insan görevleri ile sıkı sıkıya bağlantılı bir şekilde ele almışlardır. Sumer metinlerinde tanrının krallara verdiği topraklar kraliyet ideolojisinin merkezinde yer almakta ve ilahi düzen ile insan sorumluluğunu birleştirmektedir.

Yahudi teolojisindeki Vadedilmiş Topraklar kavramı, Tanah'ta ilk olarak Tanrı'nın İbrahim'e ve onun soyuna verdiği ilahi bir söz olarak görülür. Bu kavram, yalnızca fiziksel bir bölgeyi değil aynı zamanda Tanrı ile İsrailoğulları arasındaki antlaşmaya bağlı olan dini ve milli bir ideali de ifade eder. İlahi emirleri yerine getirmeleri koşuluyla, İsrailoğulları'na bu topraklarda refah ve bereket vaat edilir. Bu anlayış, Eski Mezopotamya'da toprakların ilahi bir emanet olarak görülmesi ile paralellik taşır.

Makalede Eski Mezopotamya kraliyet ideolojisi ve Yahudi inancının temel unsurlarından Vadedilmiş Topraklar kavramı arasındaki benzerlikler ve ayrışan yönler incelenmektedir. Çalışmada bu iki topluma ait temel kaynaklar esas alınmıştır. Antik Yakın Doğu'daki toplumsal etkileşimlerin tarihsel dinamikleri değerlendirilmiş, Eski Mezopotamya toplumları ve İsrailoğulları arasındaki kültürel etkileşimin Yahudi inançlarındaki yansımaları üzerinde durulmuştur.

Karşılaştırmalı analiz yoluyla, çalışma, insanlığın toprakları kutsallaştırma ve ilahi iradenin bir yansıması olarak görme eğilimini vurgulamaktadır. Bulgular, Yahudi inancındaki Vadedilmiş Topraklar kavramının, kendine özgü teolojik çerçevesine derinlemesine bağlı olmasına rağmen, Erken Sumer dönemine uzanan Eski Mezopotamya dini geleneklerinin izlerini de taşıdığını göstermektedir. Bu durum antik Yakın Doğu medeniyetlerinin birbirleriyle bağlantısını ve ortak sembolik motiflerini gözler önüne sermektedir.

Vadedilmiş Topraklar, ilahi vaatleri insan sorumluluklarıyla ilişkilendiren hem teolojik hem de kültürel bir kavramdır. Bu inancın olası Sumer kökenlerini izlemek, kutsal toprak kavramının tarihsel gelişimine ve dini kimliklerin şekillenmesindeki rolüne dair yeni bakış açıları sunmaktadır. Bu tür bir keşif, yalnızca Yahudi teolojisine dair anlayışımızı derinleştirmekle kalmayıp, antik dünyadaki

kültürel etkileşim ve aktarım süreçlerini de aydınlatmaktadır.

Anahtar Kelimler

Dinler Tarihi, Vadedilmiş Toprak, Kutsal Toprak, Sumerler, Yahudilerde Kutsal Toprak

Abstract

The concept of the Promised Land holds a central place in Jewish theology and is regarded as a symbol of a sacred geography established through a divine covenant. This article explores the origins of the belief in the Promised Land and argues that this concept is rooted in the worldview of the Sumerians, one of the earliest civilizations in history.

The Sumerians viewed the land as a gift bestowed by the gods and treated it as closely intertwined with human duties. In Sumerian texts, the lands granted by the gods to kings form the core of royal ideology, uniting divine order with human responsibility.

The concept of the Promised Land in Jewish theology is first seen in the Hebrew Bible as a divine promise given by God to Abraham and his descendants. This concept refers not only to a physical region but also to a religious and national ideal tied to the covenant between God and the Israelites. Provided they fulfill divine commandments, the Israelites were promised prosperity and abundance in these lands. This understanding parallels the view in ancient Mesopotamia that lands were regarded as a divine trust.

This article examines the similarities and differences between the royal ideology of Ancient Mesopotamia and the concept of the Promised Land, one of the fundamental elements of Jewish belief. The study is based on primary sources from both societies. The historical dynamics of social interactions in the Ancient Near East have been assessed, with a focus on how cultural interactions between ancient Mesopotamian societies and the Israelites are reflected in Jewish beliefs.

Through comparative analysis, the study highlights humanity's tendency to sanctify lands and view them as a reflection of divine will. The findings indicate that while the concept of the Promised Land in Jewish belief is rooted in its unique theological framework, it also bears traces of ancient Mesopotamian religious traditions dating back to the Early Sumerian period. This reveals the interconnectedness of ancient Near Eastern civilizations and their shared symbolic motifs.

The Promised Land is both a theological and cultural concept that links divine promises to human responsibilities. Tracing the possible Sumerian origins of this belief offers new perspectives on the historical development of the concept of sacred land and its role in shaping religious identities. Such a discovery not only deepens our understanding of Jewish theology but also sheds light on the

processes of cultural interaction and transmission in the ancient world.

Keywords

History of Religions, the Promised Land, the Holy Land, the Sumerians, the Holy Land in Judaism

Giriş

Kutsal topraklar ve bunlara yönelik ilahi vaatlerle, farklı kültür ve dinlerde merkezi bir tema olarak karşılaşılmaktadır. Toprak, insanlık tarihinde yalnızca bir yerleşim yeri değildir. Kutsallığın, aidiyetin ve kimliğin sembolü olarak karşımıza çıkar. İlk medeniyetlerden itibaren insanlar, yaşadıkları topraklara ilahi bir anlam yüklemiş, bu toprakları tanrılarla arasındaki bağın yansıması olarak görmüşlerdir.

Mezopotamya, bilindiği kadarıyla toprağa atfedilen kutsallığın ve tanrı-toprak ilişkisinin yazılı belgelerden öğrenildiği ilk coğrafyadır. MÖ 4.binyılın ikinci yarısına tarihlenen en eski piktografik yazılı tabletler Güney Mezopotamya’da, Uruk şehrinde bulunmuştur. Listeler şeklinde düzenlenmiş olan bu tabletlerden, ürünlerin tapınaklarda toplandığı ve oradan halka dağıtıldığı, şehir tanrısına düzenli olarak sunu yapıldığı anlaşılmaktadır. Belgelere göre tapınaklar, çevrelerindeki topraklar ve bu topraklar üzerindeki her şey tanrıya aittir.

Söz konusu dönemde Uruk şehrinin yönetici sınıfını oluşturdıkları düşünülen Sumerliler, bu inanç temelinde kurulan sosyolojik ve ekonomik düzeni ilerleyen dönemlerde bir üst safhaya taşımışlar, birbiri ardına kurulan şehirleri tek bir hanedan altında toplanmış özerk bölgeler şeklinde yönetmişlerdir. Bu aşamada tapınak ve saray ayrılmış, saray tapınağı kontrol altına almıştır. Kral artık hem dünyevî yöneticidir hem de tanrı tarafından seçilmiş, tanrının topraklarını yönetme yetkisini almış, ilahi iradenin yeryüzündeki uygulayıcısı olmuştur.

Sumer döneminde başlayan bu sistem yaklaşık iki bin yıl boyunca devam etmiştir. Toprakların krallara tanrılar tarafından verildiği inancı Mezopotamya kraliyet geleneğinde yerleşmiştir. Bu inanç, tanrılara ait topraklar ve seçilmiş ilâhi kral fenomenleri ile bağlantılıdır. Kraliyet yazıtlarında krallar toprakları tanrılarının izni ve desteğiyle ele geçirdiklerini sürekli vurgulamışlardır. Tüm Mezopotamya’ya yayılan ve etkisini Babil ve Asur imparatorluk-

larında da sürdüren kraliyet ideolojisinin Mezopotamya ile sınırlı kalmadığı, Anadolu, Zagroslar ve Kenan toprakları dahil tüm Yakındoğu’da yayıldığı anlaşılmaktadır. Bu süreçte perifer bölgelerdeki halkların inançları senkretik bir görünüm almıştır. Yahudilerin de yaşadıkları coğrafya nedeniyle bu çerçeveye içinde yer aldıkları anlaşılmaktadır.

Istilah anlamı “Tanrı tarafından İsrailoğullarına vadedildiğine inanılan topraklar” olan Arz-ı Mev’ûd’un kelime anlamı “vadedilmiş yer”dir. İbranice’de “eretz isreal/eretzmuftahat”, Tanah’ta “Kenan Diyarı”, Yeni Ahit’te “vaat edilen ülke” olarak geçer geniş yer bulan bu bölge ile ilgili anlayış yalnızca dini bir ideal değildir. Aynı zamanda derin bir tarihsel ve kültürel mirası da barındırır. Erken Sumer döneminden köken alarak Mezopotamya ve çevresindeki kültürlerle yayılan “tanrıların krallara verdiği topraklar” fenomeni ile Yahudi inancındaki “Vadedilmiş Topraklar” kavramı arasında benzerlikler bulunmaktadır.

Bu makale, Yahudi inancındaki “Vadedilmiş Topraklar” kavramının, Sumerlilerle başlayıp ilerleyen süreçte Mezopotamya geneline yayılan kutsal toprak anlayışıyla bağlantısını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Sumerlilerin, tanrılar tarafından himaye edilen ve krallara bağışlanan topraklarla ilgili inançları ve bu inançların Yahudi dinine nasıl yansımış olabileceği, tarihsel, dini ve mitolojik bir perspektiften Dinler Tarihi’nin temel metotlarından olan tarihi-karşılaştırma yöntemiyle ele alınmış, Sumerlilerin ilahi toprak anlayışının, Yahudi inancındaki “Vadedilmiş Topraklar” kavramında ne ölçüde etkili olduğu tartışılmıştır.

1. Çivi Yazılı Belgelerde Tanrı-Kral-Toprak Bağlantısı

Mezopotamya’da MÖ 3. binyıl ve 1. binyıl arasında üretilmiş çivi yazılı belgelerde tanrı-kral-toprak bağlantısını gösteren pek çok örnek bulunmaktadır. Sumerce ve Akadca kraliyet yazıtlarında bu konuyla ilgili üç fenomenin öne çıktığı ve Mezopotamya tarihi boyunca süreklilik gösterdiği görülmektedir. Bu fenomenler; tanrının tüm toprakların ilahi yöneticisi olması, kralların tanrı tarafından seçilip görevlendirilmesi ve yönetecekleri toprakların krallara tanrı tarafından bağışlanmasıdır.

Arz-ı Mev'ûd inancının kültürel altyapısını oluşturan ve tanrı ile toprak bağlantısını belgeleyen ilk çivi yazılı belgeler erken Sumer dönemine kadar uzanmaktadır. Sumerlilerin yaklaşık olarak MÖ 4. binyılın ikinci yarısından itibaren Güney Mezopotamya'da, Basra körfezinin kuzey kıyılarından iç kesimlere doğru Fırat ve Dicle nehirlerinin kıyılarında kurulan yerleşimlerde Samiler ve muhtemelen farklı etnik gruplardan insanlarla birlikte yaşadıkları bilinmektedir. Bölgede bir çeşit sosyal, kültürel ve siyasal atılımın öncüsü olmuşlar, MÖ 2. binyılın başına kadar hüküm sürmüşlerdir. Bu sürecin başlangıcında Sumer şehirleri güneyden kuzeye birbirleriyle ticari, askeri ve dini anlamda etkileşim halindeyken MÖ 2900-2340 arasına tarihlenen Erhanedanlar döneminde Sumer şehirlerinden birinin önderliğinde kurulan bir hanedan tarafından yönetilmişlerdir. Hanedanlık merkezi Uruk, Umma, Lagaş, Ur gibi şehirler arasında dönem dönem değişmiştir.¹ Ancak hiçbir zaman hanedanlığın merkezi olmadığı halde kralların otoritesinin onaylandığı ve taç giydikleri şehir Nippur olmuştur.² Bu nedenle Nippur şehrinin tanrısı Enlil'in, Erhanedanlar döneminden itibaren Sumer ülkesinin baş tanrısı olarak An'ın yerini aldığı düşünülür.³ Enlil'in unvanı Sumerce metinlerde "lugal-kur-kur-ra"dır. Sumerce gramer özelliklerine göre "tüm ülkelerin kralı" veya "kur" kelimesinin yabancı ülkeleri ifade etmesi nedeniyle "yabancı ülkelerin kralı" olarak tercüme edilir.

İnsanın kendisini, dünyayı ve aşkın olanı kavrama biçimi, tarihsel süreçte tanrı tasavvurlarının yalnızca inanç alanında değil; iktidar, toprak ve kozmik düzen anlayışında da belirleyici olmasına yol açmıştır.⁴ Metinlerden anlaşıldığına göre, evrensel tanrı anlayışının en erken örneklerinden biri olan Enlil'in hem Sumer ülkesinin hem de yabancı ülkelerin ilahi kralı olduğuna inanılırdı. İnanca göre Enlil krallara yönetim yetkisi ve gücünü verir, bunun yanında yönetecekleri toprakları bağışlardı. Bu inancın en erken örneklerinden biri

¹ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, trc. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 34-35.

² Xianhua Wang, *The metamorphosis of Enlil in early Mesopotamia* (Ugarit-Verl., 2011), 204-205.

³ Samuel Noah Kramer, *Sümerler Tarihleri Kültürleri ve Karakterleri*, trc. Özcan Buze (İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2002), 159-160. bk. Abdullah Altuncu, "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/7 (26 Haziran 2014): 125-126.

⁴ Tanrı tasavvurunun, evrensellik, aşkınlık ve metafizik yönelimle ilişkisine dair derinlemesine bir değerlendirme için bk. Mehmet Alperen Saz, *Öz Bilinçten Tanrı'ya* (Ankara: FCR, 2025), 287-292.

MÖ 2500-2400 yıllarına tarihlenen, bugün Louvre müzesinde bulunan Akbabalar Steli'nin üzerindeki yazıtta (RIME 1.9.3.1) ve Girsu'da bulunan bir sınır taşıdaki yazıtta (RIME 1.9.3.2) bulunur. O dönemde Lagaş ve Umma şehirleri arasında bir sınır anlaşmazlığı ortaya çıkar ve Enlil'in sözüyle iki şehir arasındaki sınırlar belirlenir. ⁵Sumerce yazıtta bu olay şöyle anlatılır:

*“Tanrı Enlil, Ningirsu (Lagaş tanrısı) ve Šara (Umma tanrısı) arasındaki sınırları belirlediğinde, Mesilim oraya bir sınır anıtı dikti.”*⁶

Enlil'in krallara güç ve yetki vermesi inancı Sumer döneminde ve sonrasında, yönetimi ele geçiren şehirlerin tanrılarının da krallara güç, yetki ve toprak vermesi şeklinde metinlerde yer bulmuştur. Lagaş kralı Eanatum'a ait yazıtta (RIME 1.9.3.7a) Lagaş şehir tanrısı Ningirsu için şu ifadeler kullanılmıştır:

*“Tanrı Ningirsu için yabancı ülkelere boyun eğdiren Lagaş yöneticisi (ensi) Eanatum, Elam ve Subartu (ülkelerini) ona boyun eğdirdi, E-Tiraş (tapınağını) Ningirsu için inşa etti ve görkemli hale getirdi, Ningirsu'nun görevlendirdiği Eanatum, Ningirsu'nun verdiği güçle yabancı ülkelere öfkelenildiğinde kimse ona karşı koyamadı.”*⁷

Eanatum'dan sonra yerine geçen oğlu Enanatum'un yazıtında ise (RIME 1.9.4.9) *“Tanrı lugal-URU.KAR Enanatum'a Lagaş krallığını başısladığında tüm yabancı toprakları onun kontrolüne verdiği”* ifadesiyle tanrı tarafından krala verilen topraklardan bahsedilmektedir.⁸

Yine MÖ 3.binyıla ait Lugalzagesi yazıtında (RIME 1.14.20.1) *“Tanrı Enlil, tüm ülkelerin kralı, Lugalzagesi'ye ülkenin (kalam) krallığını verdiği”* ifadesiyle, ülkenin gözlerini ona çevirdi, ülkeleri (kur-kur) ayaklarının altına serdi ve güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar onları ona boyun eğdirdi, o zaman, aşağı denizden Dicle ve Fırat boyunca yukarı Deniz'e (o ülkelerin) yollarını

⁵ Bendt Alster, “Images and Text on the "Stele of the Vultures"”, *Archiv für Orientforschung*, 2003, 1-10., 5.

⁶ Douglas R. Frayne, *Presargonic Period (2700-2350 BC) The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods* (University of Toronto Press, 2008), 141.

⁷ Frayne, *Presargonic Period (2700-2350 BC) The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods.*, 153.

⁸ Frayne, *Presargonic Period (2700-2350 BC) The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods.*, 181.

onun için düzenledi. Güneşin doğduğu yerden battığı yere Enlil ona bir rakip çıkmasına izin vermedi.”⁹ İfadeleri bulunur. Bu yazıtta bahsi geçen “Aşağı Deniz” Basra körfezi, “Yukarı Deniz” ise Akdeniz’dir.¹⁰ Lugalzagesi, Erken hanedanlar döneminin son kralıdır. Umma ve Lagaş’tan sonra Uruk’u ele geçirerek III. Uruk hanedanını kuran Lugalzagesi’nin bu metinde yazan bölgelerin hükümdarı olduğunu onaylayan farklı belgeler bulunmadığından bu sınırların kralın gerçek hâkimiyet alanı olup olmadığı bilinmemektedir.¹¹ İmparatorluk ideolojisini ve kralın gücünü vurgulamak için yazıldıkları düşünülebilir. Ancak bu metinde tanrının bu sınırlar içindeki toprakları krala “verdiğinden” değil, o alanda kralı rakipsiz kıldığından bahsedilmektedir. Lugalzagesi döneminde Hatay’ın güneydoğusunda Akdeniz kıyısına yakın bir yerleşim olan Ebla ve Ebla’nın doğusunda, Kuzey Suriye’de bulunan Mari krallıklarıyla ticari ve kültürel ilişkilerin yoğun olduğu, Ebla sarayında bulunan Sumerce ve Eblaca yazılmış tabletlerden anlaşılmaktadır.¹² Ayrıca Sumer Ülkesi’nin kuzeyinde Sami nüfusun ağırlıkta olduğu ve Güney-Kuzey yerleşimlerini bağlayan lokasyonu Enlil’in şehri Nippur’un “dur-an-ki” (gök ile yerin bağı) olarak nitelendiği bilinmektedir.¹³ Bu durum Enlil’in Sumerce “lugal-kur-kur-ra” (-tüm- ülkelerin kralı), ve Akadca “bēl mātāti” (ülkelerin beyi) olarak adlandırılmasını ve kuzeyden güneye tüm toprakların tanrısı, kralın ilahi izdüşümü olmasını, kralın yetkilerini ondan almasını açıklamaktadır. Tüm bunlar Lugalzagesi’nin, Akad döneminin hemen öncesinde, “aşağı deniz-yukarı deniz” arasındaki topraklarda rakibi olmayan kral olarak yazılmasının bir ütopyayı değil, gerçek coğrafi sınırları ifade ettiğini göstermektedir.

⁹ Douglas R. Frayne, *Sargonic and Gutian periods (2334–2113 bc). The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods* (Toronto: The University of Toronto Press, 1993), 20.

¹⁰ Erica Reiner, ed., *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago* (Chicago: Oriental Institute, 2006), 154. Akadca: tāmtu elītu: yukarı deniz, Akadca: tāmtu šaplītu: aşağı deniz, Basra Körfezi; Sumerce: a-ab-ba iḡi-nim: yukarı deniz: Akdeniz; a-ab-ba sig : aşağı deniz: Basra Körfezi

¹¹ Tohru Maeda, “KING OF KISH’ IN PRE-SAROGONIC SUMER”, *Orient* 17 (1981): 1-17., 12.

¹² Ayşe Sakarya İrmak, “EBLA ARŞİVLERİNİN DİLİ VE YAPISI”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 19/1 (2025): 159-176.

¹³ Pongratz-Leisten •, “The Religion and Ideology in Assyria”, *Studies in Ancient Near Eastern Records*, ed. Gonzalo Rubio (Berlin: De Gruyter, 2015), 8: 436-437.

Sumer hanedanlıklarının hüküm sürdüğü Erhanedanlar döneminin ardından hâkimiyeti Sami Akadlar ele geçirmiştir. Tanrının kralları rakipsiz kıldığı, onlara belli sınırlar içindeki toprakları bağışladığı inancı bu dönemde de devam etmiştir. İlk örnekler Akad imparatorluğunun kurucusu Sargon dönemine aittir. Sumerce ideogramlarla Akad dilinde yazılmış yazıtta (RIME 1.14.20.1) Sargon, tanrı Enlil'in rakipsiz kıldığı kral olarak tanıtılır.¹⁴ Ayrıca Sumerce-Akadca iki dilli bir metne göre (RIME2.1.1.11) Enlil kral Sargon'a sedir ormanları ve gümüş dağlara kadar Ebla, Mari ve Larmuti topraklarını vermiştir.¹⁵Söz konusu bölge Toros ve Amanos dağlarına kadar uzanan coğrafyayı ifade etmektedir.¹⁶

Kiş kralı Ur Zababa'nın yanında sâki olan Sami asıllı Sargon¹⁷, kralı bir darbeyle tahttan indirmiş, ardından Lugalzagesi'yi de mağlup ederek onun yönettiği tüm topraklara hâkim olmuştur. Sumer soyundan gelen krallık vârisi olmadığından tanrıça İnanna(İştar) tarafından seçilmiş kral olduğu vurgulanmış, kendi ismini kullanmamış, “gerçek kral” anlamına gelen “šarrum kēnum” (Sargon) adını almıştır.¹⁸Doğum hikâyesi Musa'nın doğum hikâyesine benzeyen¹⁹ Sargon'un, yazıtlarında belirtilen topraklara ulaşmış olduğu düşünülebilir. Zira MÖ 1900-1700 aralığına ait Kültepe'den bir tablet²⁰ ve MÖ 14. yüzyıla tarihlenen Amarna'dan Şar-tamhari metinlerinde Sargon'un Anadolu içlerine kadar sefer yaptığı anlatılmaktadır.²¹

Sargon'un ardından tahta geçen kral Rimuş'un Akadca yazıtında ise (RIME2.1.2.9) “*Rimuş, dünyanın kralı, Enlil ona tüm ülkeyi verdi, o (kral) yukarı denizden aşağı denize ve dağlık*

¹⁴ Frayne, *Sargonic and Gutian periods (2334-2113 bc). The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods.*, 20.

¹⁵ Frayne, *Sargonic and Gutian periods (2334-2113 bc). The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods.*, 28.

¹⁶ Kramer, *Sümerler Tarihleri Kültürleri ve Karakterleri.*, 88.

¹⁷ “The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature”, erişim: 09 Mart 2026, <https://etcs1.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcs1.cgi?text=c.2.1.4&display=Crit&charenc=gcirc#.c.2.1.4>

¹⁸ Salih Çeçen, “Akad İmparatorluğu”, *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, ed. L. Gürkan Gökçek (İstanbul: Değişim Yayınları, 2020), 37-38.

¹⁹ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu.*, 62-63. “Sargon, kudretli kral, Akad kralı, bu benim. Annem bir entum idi (yüksek rahibe), babamı tanımadım. Babamın kardeşlerinin mekânı dağlarda, kentim Azupiranu Fırat'ın kıyılarında; Annem entum bana gebe kalmış, beni gizlice doğurmuş. Beni kamış bir sepete koymuş, kapağını zifile yapıştırmış, suları yükselmeyen ırmağa bırakmış, Irmak yardım etti bana su çekici Akki'ye götürdü. Su çekici Akki ibriğini doldururken çıkardı beni sudan. Su çekici Akki oğlu bildi beni, büyüttü. Su çekici Akki bahçesine bahçıvan yaptı beni. Bahçıvanken İştar bana âşik oldu, 56 yıl krallık yaptım.”

²⁰ Cahit Günbattı, “Kültepe'den Akadlı Sargon'a ait bir Tablet”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 3/1 (1997): 131-155.

²¹ Çeçen, “Akad İmparatorluğu”, 39.

bölgelere kadar tüm toprakları onun (Enlil) için aldı” ifadeleriyle yine iki deniz arası ve kuzey dağlarına kadar Mezopotamya sınırlarına atıf yapılmıştır.²²

Sargon’un torunu Naram-Sin’in yazıtında (RIME2.1.4.29) bulunan “*Naram Sin, kudretli kral, Akad kralı, Zabala’da Astar tapınağını inşa eden. Dört taraf birlikte ona karşı isyan ettiğinde aşağı denizden yukarı denize halkı ve tüm dağ ülkelerini Enlil için vurdu.*” İfadelerinde de Sumer döneminde belirlenen imparatorluk sınırlarının ve inançlarının aynı şekilde devam ettiği görülmektedir.²³

Metinlere göre Akad döneminin sona ermesinde “dağlı kavimler” olarak bilinen Gutilerin Güney Mezopotamya şehirlerine saldırıları etkili olmuştur. Bu saldırılar ve Sumerli şehir yöneticilerinin sürekli isyanları sonucunda Akad şehri yıkılmış, II.Lagaş hanedanı yaklaşık olarak MÖ 2200-2100 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bu dönemde Gutiler ve Amurrular Sumer bölgesine saldırmaya devam etmişlerdir. Belgelere göre V.Uruk hanedanı yöneticisi Sumerli Utu-hegal Sumer topraklarını Guti işgalinden kurtarmıştır. Utu-hegal bunu Enlil’in kendisini görevlendirmesi ve Guti ülkesini ona vermesi sayesinde başardığını anlatmaktadır. Krala bu görev için İstar, İškur ve Utu da yardımcı olmuş, Enlil ona silahını vermiş, düşmana karşı tuzak kurmuştur.²⁴

MÖ 2100 yıllarında Ur şehri yöneticisi Ur Nammu tarafından III.Ur hanedanlığı olarak bilinen yeni Sumer dönemi başlatılmıştır. Bu dönemde, Sumer şehirlerine sürekli saldırılar düzenlemiş olan, doğuda, Zagroslar bölgesindeki Elam ülkesiyle mücadele edildiği anlaşılmaktadır. Ur-Nammu’ya ait yazıtta (RIME3/2.1.1.21), kralın muhtemelen Elam’dan geri alınan arazilerin sınırlarını her bir tanrının tapınağı çevresinde belirlediği anlatılmaktadır. Bu yazıttan anlaşıldığına göre tapınak çevresinde yer alan topraklar o bölgenin tanrısının mülkü sayılmaktadır:

“Tanrı Numuşda kulesinden tanrı Numuşda türbesine kadar güney tarafıdır

²² Frayne, *Sargonic and Gutian periods (2334–2113 bc). The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods.*, 59.

²³ Frayne, *Sargonic and Gutian periods (2334–2113 bc). The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods.*, 140.

²⁴ Frayne, *Sargonic and Gutian periods (2334–2113 bc). The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods.*, 285–287.

Tanrı Numuşda türbesinden Kazallu kanalına kadar doğu tarafıdır

Kazallu kanlından Dağına kadar kuzey tarafıdır

... dan tanrı Numuşda kulesine kadar batı tarafıdır

Bunlar Kiritab tanrısı Numuşta'nın arazileridir

Kral Ur-Nammu bunları tanrı Numuşda için belirledi..."

Metnin sonraki satırlarında aynı sistemle diğer tanrılara ait toprakların sınırları verilmiştir.²⁵

Ur III dönemi krallarından Şu-Sin'e ait yazıtta (RIME 3/2.1.4.3) yine sınırlar "aşağı denizden yukarı denize kadar" belirlenmiş ve seçilmiş kral tanrının desteğiyle, ele geçirdiği topraklardaki halkı katletmiştir:

*"Tanrı Enlil Şu-sin'e uzun yaşam süresi, bir taç ve taht, uzun günlerin bir asası, krallık tahtı, sağlam bir temel, bolluk yılları, dehşet saçan bir silah, savaş silahı, a'ankara silahı, parlaklığı göğe ulaşan cesaret silahı, kükremesi aşağı denizden yukarı denize kadar isyankar ülkeleri kaplayan ... bağışladığında... büyük dağların uzak diyarların halkının, beyleri ve hükümdarlarının, gök (Tanrı An) tarafından seçilen kralın²⁶ ayaklarına eğilmesi, sözü üstün olan Enlil'in saf (kutsal) kalbinde seçtiği kral Şu-sin'e bahşettiği şeydir. O zaman ... Anşan'da yukarı denize kadar ... ülkeleri (şehirleri) savaşmaya geldiler. Onların kralları savaşta Şu-sin'e karşı durdular. Güçlü kral, Ur kralı, dört bucağın kralı Şu-sin, efendisi tanrı Enlil'in kudreti ve sevgili hanımı Ninlil'in emriyle bu savaşlarda ve çarpışmalarda galip geldi. Onların katillerini öldürdü, koşucularını güçsüzleştirdi, güçlüyü de zayıfı da öldürdü. Hem doğruların hem de kötülerin başlarını tohum gibi ekti. Halkın cesetlerini yığın halinde yığdı."*²⁷

²⁵ Douglas Frayne, "Ur III Period (2112-2004 BC)", *The Royal Inscriptions of Mesopotamia*, ed. Kirk Grayson (Toronto: University of Toronto Press, 1997), 51.

²⁶ Frayne'in çalışmasındaki çeviride "lugal mu-pà-da-an-na-ra" ifadesi metnin önceki satırları referans alınarak "tanrı An'ın ismiyle çağırıldığı krala" olarak alınmıştır. Frayne, "Ur III Period (2112-2004 BC)", 302.

²⁷ Frayne, "Ur III Period (2112-2004 BC)", 304.

Son Sumer devleti III. Ur hanedanının yıkılışı, hanedanın son kralı İbbi-Sin döneminde üst düzey bir askeri görevli olan İşbi-Erra'nın iktidarı ele geçirmesiyle gerçekleşmiştir. Kazallu şehri yöneticisi Puzur-Numuşda tarafından İbbi-Sin'e iletilen mektuba göre (RCU 21) İşbi Erra yönetimi Enlil'in talimatıyla ele geçirdiğini iddia etmektedir:

“İşbi-Erra'nın elçisi bana geldi ve dedi ki: Kralım İşbi-Erra beni sana şöyle bir mesajla gönderdi: Efendim Enlil anayurdun kahyalığı için bana söz verdi. Evet, Enlil'in (İsin tanrıçası) Ninsina'ya Dicle ve Fırat kıyılarını, Abgal ve Me-Enlilla kanallarını, Hamazi'den Magan denizine kadar şehirleri, onların şehir tanrılarını ve ordularını teslim etme ve İsin'i Enlil'in ambarı yapma emrini verdiği kişi bendim...Neden bana karşısın? Ben şahsi tanrım Dagan'ın üzerine yemin ettim ki Kazallu'yu fethedeceğiz. Çünkü Enlil bana sınır şehirlerini söz verdi, onların tanrılarının tapınaklarını İsin'e taşıyacağım, onların festivallerini kutlayacağım. Kendi heykellerimi, sembollerimi, (kehanetle seçerek) kendi rahiplerimi atayacağım.”²⁸

Sumer krallarının soyundan gelmeyen Sami asıllı bir komutan olarak İşbi-Erra, hâkimiyet alanını meşrulaştırmak için Enlil'in kendisine sınır şehirlerini vadettiğini iddia etmektedir. Nitekim İşbi-Erra mektupta yazdıklarını gerçekleştirmiş ve son Sumer Hanedanı yıkılmıştır.

İşbi-Erra ile başlayan İsin hanedanlığı dönemi MÖ 2071'den itibaren yaklaşık yüz yıl sürmüştür. İsin hanedanlığından sonra MÖ 19. yüzyılda Larsa şehri güçlenmiş, MÖ 1822-1763 yılları arasında çok uzun bir süre tahtta kalan Larsa kralı Rim-Sin, Babil'de tahta geçen Hammurabi (MÖ 1792-1750) tarafından mağlup edilmiş ve Sumer bölgesi Hammurabi'nin kontrolüne girmiştir.²⁹

MÖ 3. binyılın ikinci yarısından itibaren kraliyet yazıtlarında, krallar kendilerini

²⁸ Piotr Michalowski, *The correspondence of the kings of Ur: an epistolary history of an ancient Mesopotamian kingdom* (Penn State Press, 2011), 440-441.

²⁹ Marc Van de Mieroop - B. Doğan, *Hammurabi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 31-37.

“dört tarafın kralı” olarak tanıtmışlar, hâkimiyet bölgelerinin sınırlarını yine “aşağı denizden yukarı denize” ifadesiyle belirlemişlerdir. Güney Mezopotamya’dan Babil’in kuzeyine, Anadolu’ya uzanan, doğuda Zagroslar ve batıda çölün doğal olarak sınırladığı bölge Eski Mezopotamya’da güçlü hanedanlıkların hâkimiyet bölgesi olarak standart biçimde metinlerde yer bulmuştur. İnanca göre krallar çoğunlukla bu bölgeyi yönetmek için Enlil tarafından görevlendirilmiş, tanrıların yardımıyla savaşlarda galip gelmişlerdir.³⁰ Hammurabi döneminde de bu anlayışın devam ettiği görülmektedir:

*“Hammurabi, güçlü erkek, cesur kral, dört tarafı bir araya getiren kral, tanrı An’ın sevdiği, ...tanrı Enlil’in görkemli kıldığı, An ve Enlil kaderini yücelttiği ve büyük tanrılar ismiyle çağırıldığında, prangalarıyla düşmanı bağladı, silahıyla ona düşman olan orduyu vurdu, savaşta kötü ülkeleri katletti...”*³¹

Hammurabi’nin oğlu kral Samsu-iluna’ya ait yazıtta (RIME 4.3.7.5) Babil tanrısı Marduk’un, Enlil’in yerini aldığı görülür:

*“Göğün ve yerin tanrıları Anum ve Enlil, Ea’nın ilk doğan oğlu Marduk’a sevinçle baktılar, ona dört tarafın idaresini verdiler ve Anunnaki tanrılarının meclisinde onun ismini yücelttiler ve onun için Babil’in temelini gök ve yer gibi sağlamlaştırdılar. O zaman, ülkesinin Enlil’i, bilgeliği yaratan tanrı Marduk, bana, kendi isteğinin kralı olan Samsu-iluna’ya, yönetmem için tüm toprakları verdi ve bana milletini geniş otlaklarda yatırmam ve yaygın halkını sonsuza dek esenlik içinde yönetmem için yüce bir görev verdi.”*³²

MÖ 1595-1155 yılları arasında Babil İmparatorluğunu Sami olmayan ve Babil yakınındaki küçük yerleşimlerde yaşayan Kassitler yönetmiştir.³³ Kassitler, Babil kültürü ve

³⁰ Mehmet Kurt - Esra Bulut, “Enlil Kültürünün Mezopotamya Topluluklarının Siyasal ve Sosyo-Kültürel Yapısına Etkisi”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L.Gürkan Gökçek (İstanbul: Değişim Yayınları, 2019), 163.

³¹ Douglas Frayne, “Old Babylonian Period (2003-1595 BC)”, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods*, ed. Kirk Grayson (Toronto: University of Toronto Press, 1990), 4: 338.

³² Frayne, “Old Babylonian Period (2003-1595 BC)”, 381.

³³ Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu*, 435-437.

inançlarını değiştirmeye çalışmamış, hatta bazı krallar Enlil içeren teofor isimler kullanmışlardır.³⁴

Mısır'da Kahire'nin yaklaşık 300 km güneyinde yer alan Amarna höyüğünde yapılan kazı çalışmalarında Akad dilinin bir lehçesi ve Sumerce ideogramlarla yazılmış çivi yazılı tabletler bulunmuştur. MÖ 14. yüzyıla tarihlenen tabletler, Mısır firavunu ile Kassit Babili (Karduniaş) krallarının ve çevredeki bağımlı şehirlerin yöneticileriyle yazışmalarını içerir. O dönemde Kenan diyarı Mısır hakimiyetindedir ve şehirler Mısır'a bağlıdır. Amarna mektupları veya Amarna yazışmaları olarak literatüre geçen bu belgelerden EA 134'te Beyrut'un kuzeyinde yer alan Byblos şehrinin tanrılarında bahsedilir. O zamana kadar şehri hiç terk etmemiş olan tanrılar, Byblos'u Kenan hükümdarı Aziru'nun birliklerine bağışladıkları (verdikleri) ve bir daha şehre dönmedikleri anlatılır.³⁵ Bu belge o dönemde tanrılarının toprak bağışladıklarına dair inancın Kenan topraklarında da mevcut olduğunu göstermektedir.

Babil kralı I. Nabukadnezzar (MÖ 1125-1104) dönemine ait bir yazıtta (Nabukadnezzar I B.2.4.5) tanrı Marduk'un krala Elam ülkesini vereceğini söylediği görülür: *"Babil'in efendisi, Nabukadnezzar'ın yalvarışlarını duydu ve onun emirleri ona gökten indi: Sana kendi ağzımla söylüyorum. Sana iyi talih vaat eden talimatlar gönderdim. Benim desteğimle Amurru topraklarına saldıracaksın. Talimatlarının bildirilmesini dinle. Beni Elam'dan Babil'e götür. Babil'in efendisi olarak Elam'ı sana vereyim"*³⁶

MÖ 2. binyıl başlarından itibaren Asur şehri merkezinde kurulmuş bir krallık olarak Asur Devleti, kuzey ve güneyi bağlayan ticaret yolları üzerindeki konumu ve hâkimiyetiyle

³⁴ "Rulers of Mesopotamia [CDLI Wiki]", erişim: 09 Mart 2026, https://cdli.ox.ac.uk/wiki/doku.php?id=rulers_of_mesopotamia.

³⁵ F. Rainey Anson, "The El-Amarna correspondence: a new edition of the cuneiform letters from the site of El-Amarna based on collations of all extant tablets", *Handbook of oriental studies*, ed. William M Schniedewind (Boston-Leiden: Brill, 2015), 2: ., 3,1485.

³⁶ Grant Frame, "Rulers of Babylonia from the Second Dynasty of Isin to the End of Assyrian Domination (1157-612 BC)", *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Babylonian Periods Volume II*, ed. Kirk Grayson (Canada: University of Toronto Press, 2002), 18.

güçlenmiştir. Yaklaşık MÖ 1900-1700 arasına tarihlenen Eski Asur döneminde Asur’lu tüccarlar ticaret için Anadolu’ya yerleşmişlerdir. Anadolu’nun yazıyla bu dönemde tanıştığı düşünülmektedir.³⁷ Asurlular Anadolu dışında Mari, Eşnunna gibi çevre krallıklar üzerinde de dönem dönem üstünlük sağlamışlardır. Kral I.Şamşı-Adad (MÖ 1808-1776) “güçlü kral, Akad kralı, tüm dünyanın kralı” gibi unvanlar kullanmış,³⁸ düşmana saldırmak için Enlil’den emir almıştır. (RIMA 0.39.1001)³⁹ Böylece geniş bölgelere hâkim bir kral olarak tanınmak için evrensel tanrı Enlil’in emriyle hareket ettiğini iddia etme geleneği Sumer ve Babil gibi Asur bölgesine de taşınmıştır. Bu gelenek sonraki krallar tarafından Asur tanrısı Aşşur, Enlil’in yetkilerini alana kadar devam ettirilmiştir. I.Şamşı-Adad’dan sonra Asur krallığı gücünü kaybetmiştir. Orta Asur döneminde, MÖ 14.yüzyılda Mitanni devletinin vassallığından kurtulan Asur eski gücüne kavuşmaya başlamış, sınırlar eski Sumer ülkesine kadar genişlemiş, kral Tukulti Ninurta (MÖ 1233-1196) “Sumer ve Akad kralı” unvanını kullanmıştır. İnaniş’a göre bu süreçte Asur krallarından Adad-Nirâri’ye tanrılar yardım etmiş, kral savaşa tanrı Aşşur’un silahıyla katılmıştır. I.Tiglat Pileser (MÖ 1114-1076) döneminde sınırlar kuzeyde Van gölüne batıda Akdeniz’e kadar genişlemiştir.⁴⁰ I.Tiglat Pileser’e ait bir yazıtta “Yüceltilmiş Prens, kahraman, tanrı Şamaş komutasında eli Akkad’ın Babilinden Amurru’nun Yukarı Denizine kadar ve Nairi ülkesinin denizine kadar (Van Gölü) kudretli çarpışmayla hepsini kendi himayesine aldı.” yazmaktadır.⁴¹ Ancak I.Tiglat Pileser’in ardından Arami topluluklar bölgede yayılmış ve Kuzey Mezopotamya’nın kontrolünü ele geçirmişler, Asur Devleti MÖ 9. yüzyılda başlayan Yeni Asur dönemine kadar yerel bir hanedan tarafından yönetilmiştir.⁴²

³⁷ Cahit Günbattı, “Kültepe-Kaniş”, *Andolu’da ilk yazı, ilk belgeler. Kayseri Büyükşehir Belediyesi*, 2012, 5-8.

³⁸ Pongratz-Leisten •, “The Religion and Ideology in Assyria”, 120, 142-144

³⁹ Kirk Grayson, “Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC (1114-859 BC)”, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia*, ed. Kirk Grayson (Canada: University of Toronto Press, 1991), 64.

⁴⁰ Grayson, “Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC (1114-859 BC)”, 132-136.

⁴¹ David Daniel Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia* (Chicago: The University of Chicago Press, 1926), 92.

⁴² Prudence Oliver Harper, *Assyrian origins: discoveries at Ashur on the Tigris: antiquities in the Vorderasiatisches Museum, Berlin* (Metropolitan Museum of Art, 1995), 24.

Söz konusu coğrafya üzerinde tanrıların emri ve desteğiyle hakimiyet kurma inancının Yeni Asur döneminde de devam etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Asur krallarına ait yıllıklarda standart olarak görüldüğü gibi, III. Şalmaneser'e (MÖ 858-824) ait kraliyet yıllıklarında kralın kendini tanıttığı prologdan sonra seferleri ve yaptığı işler yazılmıştır. RIMA 0.102.1 numaralı yazıtta kral, tanrı Aşşur'un kendisini nasıl seçip görevlendirdiğini şu şekilde anlatır: *“Yüce efendi tanrı Aşşur beni kararlı yüreğinde kutsal gözleriyle seçtiğinde ve beni Asur'un çobanlığı için adlandırdığında elime boyun eğmeyenleri devirecek bir silah verdi ve beni yüce bir taçla taçlandırdı ve Aşşur'a itaat etmeyen tüm ülkeler üzerine hâkimiyet kurmamı ve boyun eğdirmemi sert bir şekilde emretti.”*⁴³

Bu genişleme döneminde başlatılan ve III.Tiglat Pileser (MÖ 744-727) tarafından sistemleştirilen sürgün politikasıyla, Güney Mezopotamya şehirlerinden Akdeniz'e ve Anadolu'ya kadar ele geçirilen topraklardaki insanların bir bölümü Asur yakınlarına yerleştirilmiş, söz konusu bölgelere Asur'lu veya Asur denetimindeki yöneticiler atanmıştır.⁴⁴ Yaklaşık dört buçuk milyon insanın etkilendiği deportasyon uygulamaları kültürel senkretizme neden olmuştur.⁴⁵ Yahudiler de bu süreçte deport edilen topluluklar arasında yer alırlar. III.Tiglat Pileser'in haleflerinden II.Sargon'a (MÖ 722-705) ait yazıtta (RINAP 2.1.15) İsrail kuşatması anlatılır:

*“Samarya'yı kuşattım (ve) ele geçirdim. İçlerinden 27290 kişiyi ganimet olarak aldım. Onların içlerinden 50 savaş arabalı birlik topladım. Geri kalanların kendi uğraşlarına devam etmelerine izin verdim. Yöneticimi üzerlerine atadım ve önceki kralın haracını ben de topladım.”*⁴⁶

II. Sargon'un oğlu Sanherib (MÖ 704-681) ise:

“Tanrı Aşşur, yüce dağ, bana rakipsiz egemenlik başışladı ve silahlarımı krallık kürsülerinde

⁴³ A. Kirk Grayson, “Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC II (858-745 BC)”, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia* (Canada: University of Toronto Press, 2002), 8.

⁴⁴ Faruk Akyüz, “Yeni Asur Döneminin Sürgün Politikası”, *Eski Yakındoğu'da Sürgünler*, ed. İrfan Albayrak (Ankara: Bilgin Yayınevi, 2020), 130-162.

⁴⁵ İrfan Albayrak, “Eski Yakındoğu'nun Sürgün Politikasına Genel Bir Bakış”, *Eski Yakındoğu'da Sürgünler*, ed. İrfan Albayrak (Ankara: Bilgin Yayınları, 2020), 11-12.

⁴⁶ Akyüz, “Yeni Asur Döneminin Sürgün Politikası”, 139.

oturanların tümünden daha güçlü kıldı. Güneşin battığı Yukarı Denizden güneşin doğduğu Aşağı Denize kadar tüm karabaşlı halkı ayaklarımda eğilmeye zorladı.”⁴⁷

ifadeleriyle erken Sumer döneminden beri söz konusu olan sınırlardaki topraklar üzerine egemenliğinin tanrı tarafından bağışlandığını anlatmıştır.

Asur kralı Sanherib’e (MÖ 704-681) ait bir yazıtta ise kral, tanrı Aşşur’un desteğiyle ele geçirdiği ülkeleri saymakta, kendisine itaat etmeyen toplulukları ve yöneticileri nasıl kılıçtan geçirdiğini anlatmaktadır: *“Tehlikeli bir düşman olan Hirimmu halkının tamamını kılıçtan geçirdim ve hiçbirini bağışlamadım. Cesetlerini direklerle astım ve şehrin etrafına yerleştirdim.”*

48

Sanherib ele geçirdiği yerlere tapınaklar yaptırmış, var olanları onarmış, kanallar açtırarak şehirleri güzelleştirmiştir.⁴⁹ Ardından kutsal kenti olarak anlattığı Ninive’de tanrılara sunular yapmıştır. Bir yazıtında Kudüs’e girdiğini ve Kudüs kralının hakimiyet alanını küçülttüğünü, ardından halkı topluca Ninive’ye getirdiğini anlatmaktadır:

“Yahudi ülkesinin Hezekiah’ına gelince, güçlendirilmiş duvarlı şehirlerinden 46’sını ve çevrelerindeki saysız küçük yerleşimi rampaları çiğneyerek ve koçbaşları getirterek piyade askerlerin saldırısıyla kuşatma aletleriyle gedikler açarak çevreledim ve ele geçirdim. Onlardan genç, yaşlı, erkek, kadın 200.150 insanı, sayısız at, katır, eşek, deve, öküz, koyun ve keçi çıkardım ve ganimet olarak saydım. Hezekiah’a gelince, onu kafesteki bir kuş gibi kraliyet şehri olan Kudüs’e hapsettim, ona karşı barikatlar kurdum ve şehir kapısından çıkmaktan korkmasını sağladım. Yağmaladığım şehirlerini ülkesinden ayırdım ve onları Aşdod kralı Mitinti’ye, Ekron kralı Padi’ye ve Gazze kralı Şilli-bēl’e verdim, ülkesini küçülttüm...Hezekiah’ın kendisine gelince, efendiliğimin ihtişamının korkusu onu ezdi ve ayrılışımdan sonra Kudüs’ü güçlendirmek için getirdiği asil birlikler ve yardımcı kuvvetlerle destekçileri, 30 talent altın,

⁴⁷ A. Kirk Grayson - Jamie Novotny, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 1* (Penn State Press, 2012), 14-22.

⁴⁸ Grayson - Novotny, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 1*, 75-76.

⁴⁹ Grayson - Novotny, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 1*, 68.

800 talent gümüş, ...savaş malzemeleri, kızları, saray kadınları, şarkıcı (ilahi söyleyen?) kadınlar ve şarkıcı erkekleri Ninive'ye benim baş şehrim getirdi (gönderdi) ve bana bu ödemeyi teslim etmek ve itaatini sunmak için sözlü bir elçi gönderdi.”⁵⁰

Sanherib sonraki seferini Hatti ülkesine yaptığını, Beyrut'un güneyinde yer alan Sidon (Sayda) krallığına saldırdığında bölgedeki şehirleri “tanrı Aşşur'un silahının müthiş şiddeti” ile alt ettiğini anlatmaktadır.⁵¹

Sanherib, seferlerini anlattığı yazıtlarının hepsinde atalarının daha önce sefer yaptığı bölgeleri yönettiğinden bahsetmektedir: “çok eski zamanlardan beri önceki krallar, atalarım, Asur üzerinde egemenlik kurmuş ve Enlil'in halkını yönetmişlerdi”⁵²

Sanherib'e ait bir başka yazıta göre (Bu 91-5-9,32) kral, tanrı Aşşur'un “gelecekteki çocuklarını” da yönetici olarak bu topraklarda isimlendireceğini ifade etmektedir:

“Gelecekte bir gün, tanrı Aşşur'un ülkeye ve halka çobanlık için isimlendireceği gelecekteki çocuklarımdan biri, duvar eski ve harap olduğunda, onun harap olmuş bölümlerini yenilesin. Adımı taşıyan yazılı bir nesne bulsun, onu yağla mesh etsin, bir adak sunsun ve yerine koy-sun. O zaman tanrı Aşşur ve tanrıça İştâr onun dualarını duyacak.”⁵³

Babil ve Medlerin ittifakıyla Asur devleti 610 yılında yıkılmış, Medlerin doğuda kendi sınırlarına çekilmesinin ardından Babil, Asur'un sahip olduğu tüm topraklara hâkim olarak imparatorluk haline gelmiştir. Yahudilerin Asur'dan sonra Babil'e sürgüne gönderilmeleri bu dönem krallarından II.Nabukadnezzar zamanında (MÖ 604-572) gerçekleşmiştir.

II.Nabukadnezzar'a ait, bir saray inşasının anlatıldığı kil prizma parçalarında kralın ele geçirdiği toprakların kendisine tanrı Marduk tarafından bağışlandığı şu ifadelerle anlatılır:

⁵⁰ Grayson - Novotny, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 1*, 65-66.

⁵¹ Grayson - Novotny, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 1*, 95.

⁵² Grayson - Novotny, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 1*, 137.

⁵³ Grayson - Novotny, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 1*, 73.

“Yukarı denizden aşağı denize kadar efendim tanrı Marduk’un yüce emriyle bana bağışladığı tüm toprakların yüklü haraçlarını huzuruna getirdim.”⁵⁴

II. Nabukadnezzar’ın başka bir yazıtında “aşağı deniz” bölgesindeki eski Sumer şehirleri, “nehirin karşısında” yer alan ve Hatti ülkesine dahil Suriye Filistin bölgesi, kuzeyde Subartu (Asur) toprakları ve Fırat nehrinin karşısındaki Hatti ülkesi, Basra körfezi ve Akdeniz’de yer alan uzak adalar, Lübnan dağları ve halkının krala tanrı Marduk tarafından “bağışlandığı” anlatılır.⁵⁵

Nabukadnezzar’ın Yahuda seferi ise Babil kroniklerinde şöyle anlatılır:

“Yedinci yıl (598): Kislimu ayında (9.ay) kral ordularını topladı ve Hatti ülkesine yürüdü. Āl-Yahudu (Kudüs) şehrine karşı kamp kurdu ve Addaru ayının (12.ay) ikinci gününde şehri ele geçirdi ve kralını esir aldı. Oraya kendi seçimiyle bir kral atadı ve onun büyük ganimetini alarak Babil’e götürdü.”⁵⁶

2. Arz-ı Mev’ûd İnancında Eski Mezopotamya Kültürünün İzleri

Yahudi kutsal yazılarıyla Eski Mezopotamya literatürü arasında bir karşılaştırma yapıldığında Yahudilerin kraliyet ideolojisinin Mezopotamya geleneği ile benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Öncelikle çivi yazılı literatürde sıkça görülen ve tüm dönemlerde süreklilik gösteren “tanrı tarafından seçilmiş kral” fenomeni Yahudi kutsal metinlerinde de yer almaktadır.

Eski Mezopotamya’da krallık genellikle babadan oğula geçmektedir. Ancak zaman zaman soy bağıını kesintiye uğratan gâsıp krallar tahta geçmiştir. Bu kralların meşruiyetlerini tanrı tarafından seçildiklerini iddia ederek kanıtladıkları görülmektedir. Etnik kökenden bağımsız olarak “seçilmiş” krallar da meşru yönetim silsilesine dahil edilmiştir. Bu nedenle Mezopotamya geleneğinde kral listeleri önemli yer tutar. Yaklaşık olarak milattan önce ikinci

⁵⁴ Jamie Novotny - Frauke Weiershauser, “The Royal Inscriptions of Nabopolassar(625-605 BC) and Nabuchadnezzar II (604-562 BC), Kings of Babylon, Part 1”, *The Royal Inscriptions of the Neo-Babylonian Empire*, ed. Karen Radner - Grant Frame (Pennsylvania: Eisenbrauns, 2024), 115.

⁵⁵ Novotny - Weiershauser, “The Royal Inscriptions of Nabopolassar(625-605 BC) and Nabuchadnezzar II (604-562 BC), Kings of Babylon, Part 1”, 168-169.

⁵⁶ Novotny - Weiershauser, “The Royal Inscriptions of Nabopolassar(625-605 BC) and Nabuchadnezzar II (604-562 BC), Kings of Babylon, Part 1”, 11.

binyıl başlarından itibaren düzenlendiği anlaşılan bu listelerin en kapsamlısı (OECT 2, pl. 1-4) Sami İsin krallığı döneminde oluşturulmuştur. Tufandan önce ilk kurulan Sumer şehirlerinin efsanevi krallarıyla başlar. Bu ilk kralların her birinin saltanat süresi binlerce yıldır. Zaman ilerledikçe saltanat süreleri kademeli olarak kısalmış ve 2.binyılın ortalarından itibaren gerçeğe uygun hale gelir. Söz konusu listede Sami kralların soylarını Sumer krallarına kadar geriye götürerek meşruluklarını kanıtlamayı amaçladıkları düşünülür.⁵⁷ Kral listelerinde ve diğer metinlerde bazı Sumer ve Sami krallarının tanrısal âlemle bağlantılı olarak isimlerinin başında tanrı belirteciyle yazılmaları, tanrı tarafından seçilmiş ve görevlendirilmiş olduklarını yazıtlarında vurgulamaları, Eski Mezopotamya inançlarında kralların sadece dünyevî yönetici olmadıklarını göstermektedir.⁵⁸ Metin örneklerinde görüldüğü gibi krallar zaman zaman, yönetecekleri toprakları kendilerine veren tanrı ile doğrudan iletişime geçtiklerini belirtmişlerdir.⁵⁹ Bu yönleriyle Yahudi kutsal metinlerindeki krallık fenomeninin alt yapısını oluşturdukları söylenebilir.

Mezopotamya kraliyet yazıtlarında olduğu gibi Yahudi kutsal kitabında da kralların tanrı tarafından seçilmiş kişiler oldukları belirtilir.⁶⁰ Ayrıca soy bağı kavramı Yahudi inançlarının da temel unsurlarından birini oluşturur. Mezopotamya inançları ve imparatorluk geleniyle paralellik gösterecek şekilde tanrı tarafından seçilme ve toprak tahsis fenomenleri, İbrahim, İshak ve Yakup'la başlatılmış, İbrahim'in kökeni kadim Sumer şehri Ur'a dayandırılmıştır.⁶¹ Ancak Yusuf'tan sonra Mısır yerleşimi döneminde soy bağı şahıslardan kabilelere

⁵⁷ Mario Liverani, *The ancient Near East: history, society and economy* (Routledge, 2013), 186.; Kramer, *Sümerler Tarihleri Kültürleri ve Karakterleri*, 425-429.

⁵⁸ Abdullah Altuncu, "Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014): 141-165., 150.

⁵⁹ Piotr Steinkeller, *History, texts and art in early Babylonia: three essays* (Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2017), 107-108, 116.

⁶⁰ Yas. 17:15.; 2Sa. 5:12.

⁶¹ Yar. 11:28-31; 15:7.

aktarılmıştır. Muhtemelen bu nedenle seçilmişlik, tüm İsrailoğullarını ve hatta onlarla Mısır'dan çıkan farklı etnik kökenden insanları da kapsayacak şekilde genişletilmiştir.⁶² Mısır'dan çıkış sürecinde Tanrı, tartışmalı olmakla birlikte soyu Levililere bağlanan⁶³ Musa liderliğinde İsrailoğullarını, daha önce İbrahim, İshak ve Yakup'a vadettiği Kenan diyarına götürmüş, Musa'ya ve onun ölümünün ardından Yeşu'ya vaadini tekrarlamıştır.⁶⁴

Yahudi inancına göre ataları İbrahim Kedanilerin Ur şehrinden babasıyla birlikte Haran'a göçmüş, burada Sara ile evlenmiş, babasının ölümünden sonra tanrının emriyle eşi, uşakları ve mallarını alarak bugünkü İsrail-Filistin bölgesine, yani Kenan diyarına yerleşmiştir. Tanrı İbrahim'e toprak vadederken uzak gelecekte gerçekleşecek bir olaydan bahsetmektedir:

“O gün RAB Avram’la antlaşma yaparak ona şöyle dedi: “Mısır Irmağı’ndan büyük Fırat Irmağı’na kadar uzanan bu toprakları –Ken, Keniz, Kadmon, Hitit, Periz, Refa, Amor, Kenan, Gır-gaş ve Yevus topraklarını– senin soyuna vereceğim.” (Tekvin 15/18-21)

Musa'ya hitabında ise Mısır'dan çıkıp atalarına vadedilen topraklara ulaşmak üzere olan kabilelere seslenmektedir:

“RAB Musa’ya, “Buradan git” dedi, “Sen ve Mısır’dan çıkardığın halk İbrahim’e, İshak’a, Yakup’a, ‘Orayı senin soyuna vereceğim’ diye ant içtiğim topraklara gidin. Süt ve bal akan ülkeye senden önce bir melek gönderecek, Kenan, Amor, Hitit, Periz, Hiv ve Yevus halklarını oradan kovacağım. Ben sizinle gelmeyeceğim, çünkü inatçı insanlarsınız. Belki sizi yolda yok ederim.” (Çıkış: 33/1-3)

Musa halkı söz konusu bölgeye götürür, ancak vadedilmiş topraklara ayak basamadan ölür. Toprakları ele geçirme görevi Yeşu'ya verilir:

⁶² Mehmet Katar, “İsrail kavminin seçilmişliği üzerine bir araştırma”, *Journal of Islamic Research* 20/4 (2007): 458-463, 459.

⁶³ Yael Ziegler, “‘MI ANOKHI’: WHO ARE MOSES’ BRETHREN?”, *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought* 49/2 (2016): 86-91.

⁶⁴ Yar. 15:18-21; Çık. 6:1-5; Çık. 3:7; Çık. 33:1-3; Yeşu 1:3-4.

“RAB, kulu Musa'nın ölümünden sonra onun yardımcısı Nun oğlu Yeşu'ya şöyle seslendi: ²⁴“Kulum Musa öldü. Şimdi kalk, bütün halkla birlikte Şeria Irmağı'nı geç. Size, İsrail halkına vereceğim ülkeye girin. ³ Musa'ya söylediğim gibi, ayak basacağınız her yeri size veriyorum. ⁴ Sınırlarınız çölden Lübnan'a, büyük Fırat Irmağı'ndan –bütün Hitit ülkesi dahil– batıdaki Akdeniz'e kadar uzanacak. ⁵ Yaşamın boyunca hiç kimse sana karşı koyamayacak; nasıl Musa ile birlikte oldumsa, seninle de birlikte olacağım. Seni terk etmeyeceğim, seni yüzüstü bırakmayacağım.”

65

Bu ifadeler MÖ 2400'lerde Lugalzagesi'nin tanrı tarafından rakipsiz kılınmasını, tanrının tüm toprakları onun ayaklarına sermesini hatırlatmaktadır. Tanrının krallara verdiği toprakları ele geçirmeleri için savaşlarda destek olması ve silahını vermesi Mezopotamya belgeleri ile Yahudi kutsal yazıları arasındaki diğer benzerliktir. Bu fenomenin Akad döneminde başladığı ve sonrasında tüm Mezopotamya literatüründe standart bir kavram olarak yerleştiği görülmektedir. Akad kralı Naram Sin ele geçirdiği ülkeleri Tanrı Enlil için vurduğunu, ardından Sumerli Utu-hegal ülkesini tanrıların yardımıyla Guti işgalinden kurtardığını yazmış, bunun için Enlil'in ona silahını verdiğini eklemiştir. Tanrı Enlil'in “enkara” silahı ve tanrı Aşşur'un silahı sonraki kralların da savaşlarda galip gelmesini sağlamıştır. Sumerli kral Şu-Sin Enlil'in silahıyla, Asur kralları Adad-Nirāri, III. Şalmaneser ve Sanherib tanrı Aşşur'un silahıyla savaşlarda galip geldiklerini anlatmışlardır. Bu fenomenin izlerine Yahudi literatüründe de rastlanmaktadır.⁶⁶ Tanah'ın Yeşu bölümünde Rab'ın ordusunun İsrailoğulları için savaşması,⁶⁷ Güneşin gökyüzünde sabit kalması⁶⁸ gibi mucizevi olaylar ile tanrının İsrailoğullarına destek olduğu anlatılır. Ardından Kenan topraklarında yaşayan halkın tamamının öldürüldüğü eklenir:

⁶⁵ Yeşu. 1:1-5

⁶⁶ Çık. 14:14; Yas. 20:4; Yer. 50:25; Mez. 7:12-13.

⁶⁷ Yeşu. 5:13-15.

⁶⁸ Yeşu. 10:12-14.

²⁹Yeşu İsrail halkıyla birlikte Makkeda'dan Livna'nın üzerine yürüyüp kente saldırdı. ³⁰RAB kenti ve kralını İsraililer'in eline teslim etti. Yeşu kentin bütün halkını kılıçtan geçirdi. Tek canlı bırakmadı. Kentin kralına da Eriha Kralı'na yaptığıının aynısını yaptı.

³¹Bundan sonra Yeşu İsrail halkıyla birlikte Livna'dan Lakiş üzerine yürüdü. Kentin karşısında ordugâh kurup saldırıya geçti. ³²RAB Lakiş'i İsraililer'in eline teslim etti. Yeşu ertesi gün kenti aldı. Livna'da yaptığı gibi, halkı ve kentteki bütün canlıları kılıçtan geçirdi. ³³Bu arada Gezer Kralı Horam Lakiş'e yardıma geldi. Yeşu onu ve ordusunu yenilgiye uğrattı; kimseyi sağ bırakmaksızın hepsini öldürdü.” ⁶⁹

Eski Mezopotamya belgelerinde de Şu-Sin, Hammurabi, Sanherib gibi kralların tanrının izniyle ele geçirdikleri topraklardaki insanları tanrı adına öldürdüklerini gururla ve ayrıntılı olarak yazdıkları, bu yolla kahramanlıklarını ve tanrının desteğini öne çıkarmayı amaçladıkları görülür. Bu durum ayrıca Mezopotamya krallarının toplu katliamlarda öldürdükleri tüm canlıları, tanrılara sundukları kurbanlar olarak gördükleri şeklinde yorumlanmaktadır. Bu sayede krallar tanrının lütfuyla ele geçirdikleri topraklarda dini bir yükümlülüğü yerine getirmiş ve ona kurbanlarını sunmuş, bir sonraki sefer için tanrının desteğinin artacağına inanmışlardır.⁷⁰

Tanah Yeşu bölümünün devamında Tanrı'nın desteğiyle Vadedilmiş Topraklar ele geçirilmiş, ardından İsrailoğullarının kabileleri arasında taksim edilmiştir. Son bölümünde ise Tanrı'nın vadettiği toprakları İsrailoğullarına verdiği, ahdin tamamlandığı anlatılmaktadır:

⁴³Böylece RAB atalarına vermeye ant içtiği bütün ülkeyi İsraililer'e vermiş oldu. İsraililer de ülkeyi mülk edinip buraya yerleştiler. ⁴⁴RAB atalarına ant içtiği gibi, onları her yönden rahata erdirdi. Düşmanlarından hiçbiri onların önünde tutunamadı. RAB hepsini onların eline teslim etti. ⁴⁵RAB'bin İsrail halkına verdiği sözlerden hiçbiri boş çıkmadı; hepsi yerine geldi.” ⁷¹

⁶⁹ Yşu. 10:29-33

⁷⁰ Okay Pekşen, “Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrıların Rolü”, *History Studies* 8/2 (2016): 55-68.

⁷¹ Yşu. 21:43-45

Burada vaad gerçekleşmiş, vadedilen topraklar kavramından “verilmiş topraklar”a geçiş yapılmıştır. Bu nedenle Yeşu bölümünden sonra Tanah’da Arz-I Mev’ûd kavramına çok az yer verilir. Hatırlatma amacıyla yazılan bölümler görülür:

²¹*Halkın İsrail’i belirtilerle, şaşılasi işlerle, güçlü, kudretli elinle, büyük korku saçarak Mısır’dan çıkardın.* ²²*Atalarına vereceğine ant içtiğin bu toprakları, süt ve bal akan ülkeyi onlara verdin.”* ⁷²

Ayrıca Yeni Babil döneminde sürgüne gönderilen Yahudilerin tekrar vadedilmiş topraklara toplanacağını anlatıldığı ifadeler geçer:

“Sizleri atalarınıza vermeye ant içtiğim ülkeye, İsrail ülkesine getirdiğimde, benim RAB olduğumu anlayacaksınız. ⁴³*Bütün yaptıklarınızı, kendinizi kirlettiğiniz bütün uygulamaları orada anımsayacak, yaptığınız kötülüklerden ötürü kendinizden tiksineceksiniz.* ⁴⁴*Ey İsrail halkı, kötü yollarınıza, yozlaşmış uygulamalarınıza göre değil, adım uğruna sizinle ilgilendiğimde, benim RAB olduğumu anlayacaksınız. Egemen RAB böyle diyor.”* ⁷³

Ancak bu kez halkın dini anlamda yozlaştığı, eski antlaşmayı ihlal ettikleri vurgulanır ve bu dönüş “seçilmiş” halka verilen bir ödül olarak değil, tanrılarının gücünü anlamaları için izin verildiğine değinilir.

Eski Mezopotamya’nın kraliyet yazıtlarında Tanrı’dan krala vaat olarak değerlendirilebilecek çok az ifade vardır. Lugalzagesi yazıtında tanrının belli sınırlar içindeki bir bölgeyi kralın “ayaklarına serdiğinden” kralı söz konusu bölgede “rakipsiz kıldığından bahsedilirken toprak verme veya alma ifadesi geçmez. Bu yazıt Lugalzagesi’nin imparatorluk idealini yansıtıyor olabilir. Netlik ifade etmeyen diğer yazıt I.Nabukadnezar’ın Marduk’tan aldığı şartlı vaattir. Bu da Kassitlerin ardından başa geçen bu kralın Tanrı Marduk’un Susa’ya götürülmüş heykelini Babil’e geri getirmesiyle meşruluk kazanacağını ortaya koyan bir yazıttır.⁷⁴ Ancak diğer yazıtlarda krallar tanrının kendilerine verdiği topraklara hâlihazırda

⁷² Yer. 32:21-22

⁷³ Hez. 20:42-44

⁷⁴ Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu*, 495-496.

hâkimdirler. İstisnai bir durum İşbi-Erra yazıtında görülür. Henüz kral olmayan ve Sumer krallığında üst düzey askeri görevli olan İşbi-Erra, hanedanı ele geçirme planları yaptığından, çevre şehirlerin yöneticilerini ikna etmek için Enlil bana sınır şehirlerini söz verdi” yazmıştır. Yahudi yazıtlarında da benzer bir durum görülür. İbrahim’e ve soyundan gelenlere toprak vadedilmesi bağımsız bir devlet olma idealini yansıtır. Musa bu idealin hazırlık aşamasını gerçekleştirmiş, Yeşu ise vadedilmiş toprakları tanrının desteğiyle ele geçirmiş, bölgenin yerli halkını öldürmüş ve toprakları kabileler arasında paylaştırmıştır. Aslında burada net olarak belirlenmiş sınırlar verilerek vaadin gerçekleştiği açıkça ifade edilmektedir. Ancak ilerleyen dönemde toprakların sınırları ile ilgili yeni yorumlar yapılmış ve vaadin söz konusu bölgeden daha geniş bir alanı içerdiği öne sürülerek Siyonist idealin altyapısı oluşturulmuştur.⁷⁵

Tanah’ın Vadedilmiş Topraklar ile ilgili bölümlerinde en önemli iki tema İsrailoğullarına atalarından gelen toprak hakkı ve Tanrı’nın kudretidir. Bu iki tema da Eski Mezopotamya kraliyet literatürünün temel unsurlarıdır. Erken Sumer döneminden itibaren Güney ve Kuzey topraklarının kültürel ve siyasi etkileşimlerinin Sumer geleneğinin üstünlüğünün kabul edilmesi esasına dayalı olduğu görülmektedir. Akad dönemiyle birlikte başlayan İmparatorluk sistemi Babil ve Asur ile devam etmiş, geniş topraklarda egemen olan emperyal güçler Sumer memleketi, Deniz Üllkesi veya Kalde toprakları olarak anılan Güney Mezopotamya’dan⁷⁶ Kuzeyde Akdeniz kıyıları ve Anadolu’ya kadar uzanan topraklara hâkim olduklarında bu topraklarda Enlil’in ilahi krallığının yeryüzündeki temsilcisi olmuşlardır. Babil ve Asur imparatorlukları döneminde Enlil’in yerini Marduk ve Aşşur gibi tanrılar alsa da “Enlillik” olarak tercüme edilebilecek ve Enlil’in gücünü vurgulayan “ellilūtu” kavramı ortaya çıkmış, Marduk ve Aşşur “tanrıların Enlil’i” olarak unvanlandırılmışlardır.⁷⁷ “Tüm ülkelerin kralı” olarak övülen

⁷⁵ Abdurrahman Küçük, “ARZ-1 MEV ‘ÜD”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ed. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü, 1991), <https://islamansiklopedisi.org.tr/arz-i-mevud>.

⁷⁶ Şeyma Ay Arçın, “Orta Babil Krallığı (Kassitler) ve Babil’de İkinci İsin Hanedanlığı-Yeni Babil Krallığı”, 2020, 264-265; Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu*, 443.

⁷⁷ Pongratz-Leisten, “The Religion and Ideology in Assyria”, 141.

“Evrensel tanrı” Enlil’in vasıflarının Yahudi tanrı anlayışında da Yehova’ya uyarlandığı, tanrının tüm ülkelerin ilahi kralı olduğu görülmektedir.⁷⁸

Milattan önce birinci binyılda Asurlular tarafından sistemleştirilip Babil tarafından devam ettirilen sürgün politikası sonucu geniş bir bölgede yer değiştiren etnik gruplar birbirlerinin inanç ve kültürlerini öğrenmişlerdir. Yahudiler bu süreçte Babil, Sippar ve Nippur gibi Eski Mezopotamya’nın dini merkezi olarak önem kazanmış şehirlere sürgün edilen halklardandır.⁷⁹ Yahudi kutsal metinlerinin yazıldığı tarih aralığı bu sürgün dönemlerini de kapsamaktadır. Mezopotamya imparatorluk ideolojisi ve bu ideolojiyle ilişkili “kralın tanrı tarafından seçilmesi” ve “krallara tanrı tarafından toprak verilmesi” gibi kavramlar Yahudiler tarafından öğrenilmiş ve birtakım değişikliklerle kendi inançlarına uyarlanmış gibi görünmektedir. Zira Mezopotamya imparatorluklarının sınırları yaklaşık olarak “aşağı deniz” olarak tabir edilen Basra Körfezine ve “yukarı Deniz” Akdeniz’e kadar ulaşmıştır ve meşru krallar bu toprakların tanrı tarafından kendilerine verildiğini yazarken bir ütopyadan değil, gerçeklerden bahsetmişlerdir. Buna karşılık Yahudilerin hâkimiyet alanları Davut ve Süleyman dönemlerinde dahi Tanah’ta kendilerine vadedildiğine inanıldığı kadar geniş olmamıştır.⁸⁰

3. Coğrafi Bağlamda Arz-ı Mev’ûd ve Mezopotamya Literatürü

Vadedilmiş Topraklar, Yahudilik düşüncesinin temel kavramlarından biridir. Yahudi zihnin dünyasında seçilmişlik, ahit, mabet ile vadedilmiş toprak, bir Yahudi’nin milli ve dini gayesinin temel unsurlarını oluşturur.⁸¹ Vadedilmiş Toprak kavramı kökenini Tevrat’ta zikredilen bir bölümden almaktadır. İbranice *İsrail Diyarı* anlamına gelen *Eretz İsrail*, terimi,

⁷⁸ Mez. 47:7-9; Zek. 14:9; Yeş. 33:32.

⁷⁹ Huzme Gülek Gültekin, *Sumerlilerde Tanrı Anlayışı ve Enlil Kültü* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2024), 259-260.

⁸⁰ Küçük, “ARZ-ı MEV’ÛD”, 3: 442-444.

⁸¹ Baki Adam, “Yahudilik”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 64-65.

Arapça Arz-ı Mev'ud terimiyle vadedilmiş toprak anlamında kullanılmaktadır.⁸² Vadedilmiş topraklarla ilgili literatürde oldukça geniş bilgilere rastlanırken⁸³ makalenin bu bölümünde, bahsedilen bölgenin coğrafi olarak belirlenmesi üzerine çalışılacaktır.

Yahudi kutsal metinlerinde Arz-ı Mev'ûd'un sınırları, tek ve tutarlı bir coğrafi tanım sunmaktan ziyade, farklı dönemlere ve teolojik bağlamlara göre değişkenlik göstermektedir. Bu durum, söz konusu toprakların tarihsel bir haritadan ziyade, ilahi vaadin sembolik bir temsili olarak kurgulandığını düşündürmektedir. Vadedilmiş topraklar ile ilgili Tevrat'ta ilk bilgi Tanrı'nın İbrahim ile yaptığı ahitte geçer.⁸⁴ Tanrı, İbrahim'e bir evlat vereceğini müjdeledikten sonra Mısır'daki nehirden büyük nehre, Fırat'a kadar olan bölgeyi İbrahim'in soyu için vadederek: "O gün, Tanrı Avram'la bir antlaşma yaptı ve "Mısır'daki Nehir'den, büyük nehre – Fırat Nehri'ne –kadar olan bu ülkeyi senin soyuna verdim" dedi. "[Burası,] Keni, Kenizi, Kadmoni, Hiti, Perizi, Refaim, Emori, Kenaani, Girgaşi ve Yevusi [halklarının topraklarıdır]".⁸⁵ Targum'da Mısır Nil'inden Büyük Nehre, Fırat nehrine şeklinde bahsedilir.⁸⁶ İbn Ezra, Mısır'daki nehirden kastedilenin Nil değil Ariş Vadisi'nde bulunan Şihor olduğunu söyler. Bahya ben Aşer ise bu nehrin Mısır'ı Kenan'dan ayıran nehir olduğunu ifade eder. Büyük nehir ile kastedilenin ise Aden bahçesinden çıkan dört ırmaktan sonuncusu olduğu için Fırat olduğunu söyler. Ayrıca bazı Tevrat yorumcuları, Şihor nehrinin eskiden Nil'in bir kolu olduğunu, sonradan birbirlerinden ayrıldığını iddia eder. İki nehir arasında olan ve bu pasajda ismi geçenlerin o bölgede yaşayan halklar olduğu belirtilir.⁸⁷

⁸² Küçük, "ARZ-ı MEV'ûD", 3: 442-444. bk. Abdullah Altuncu, "Yahudilerin Kudüs'le ilişkisini Gösteren Peygamber Anlatıları: 'İşaya, Yeremya, Hezekiel'", *Darüsselam Kudüs* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2025), 85-86.

⁸³ Abdullah Altuncu, "Dini Siyonizm'in Tarihsel Arka Planı: Moşe Ben Nahman (Nahmanides)", *Orta Çağ Din Felsefe ve Toplum*, ed. İsmail Yalçıntaş (Ankara: İlahiyat, 2025), 33-38.

⁸⁴ Mehmet Mustafa Erkal - Adem Çetin, "Bir Söz, Bir Sembol ve Bir Yemek: Ahit", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (30 Haziran 2024): 117-118. bk. Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 12-13.

⁸⁵ Bereşit/Leh Leha 105.

⁸⁶ Martin McNamara, ed., *Targum Neofiti 1: Genesis* (Collegeville, Minn: Liturgical Pr, 1992), 97.

⁸⁷ "Genesis 15:18", erişim: 10 Ocak 2025, https://www.sefaria.org/Genesis.15.18?ven=english%7CThe_Kehot_Chumash%3B_Chabad_Home_Publications_Los_Angeles&lang=bi&with=Ramban&lang=en.

Vadedilmiş topraklarla ilgili daha detaylı bilgilerin verildiği yer Sayılar'dır. Bu bölümde özellikle Mase 663 ile 669 arasında vadedilmiş toprakların sınırları net şekilde belirtilmiştir. Bu metinde Tanrı, Musa'ya Kenan ülkesinin kabileler arasında miras olarak paylaştırılacak sınırlarını ayrıntılı biçimde bildirir. Burada çizilen sınırlar yalnızca teolojik bir vaat ifadesi olmamakla birlikte yönsel tarifler, topografik referanslar ve doğal sınır unsurları içeren belirgin bir jeopolitik çerçeve sunmaktadır. Bu durum, Mezopotamya'da kral Ur-Nammu'nun tapınak arazilerini dağ, kanal, kule ve türbe gibi nirengi noktalarıyla belirlediği kadim sınır belirleme geleneğiyle metodolojik bir paralellik sergilemektedir. Her iki gelenekte de kutsal mekân, soyut bir inanç alanı olmak yerine sınırları işaretlenmiş, tanrısal iradeyle belirlenmiş somut bir coğrafya şeklinde görülmektedir. Metne göre güney sınırı, Edom topraklarının yanında yer alan Tsin Çölü'nden başlamakta ve Ölü Deniz'in güney ucunun doğusundan itibaren batıya doğru uzanmaktadır. Sınır hattı Maale Akribim (Ak-repler Yokuşu) üzerinden kıvrılarak ilerler. Kadeş Barnea'nın güneyinden geçip Hatsar Adar ve Atsmon üzerinden "Mısır Irmağı"na ulaşır. Buradaki "Mısır ırmağı" ifadesi klasik yorum geleneğinde tartışmalıdır. Metinde kullanılan *nahal* terimi Nil için kullanılan *yeor* kelimesinden farklıdır. Bu nedenle birçok yorumcu burada kastedilenin Nil değil, Sina Yarımadası'nın doğusunda Akdeniz'e dökülerek Kenan ile Mısır arasında doğal bir sınır teşkil eden Wadi el-Ariş olduğunu kabul etmektedir. Böylece güney sınırı, Nil'e uzanan imparatorluk ideolojisinden ziyade, doğal bir jeopolitik eşik üzerinden tanımlanmış görünmektedir.

Batı sınırı açık biçimde "Büyük Deniz", yani Akdeniz olarak belirlenmiştir. Metin yalnızca kıyı hattını değil, kıta sahanlığını da sınırın parçası olarak ifade etmektedir. Bu ayrıntı, sınırın salt kara çizgisi değil denizle belirlenen bir egemenlik alanı olarak tasarlandığını göstermektedir. Bu yönüyle Bamidbar 34'teki sınır anlayışı, Mezopotamya metinlerinde görülen "aşağı deniz – yukarı deniz" retoriğiyle yapısal bir benzerlik taşır. Ancak işlevsel olarak farklıdır. Mezopotamya'da iki deniz arası egemenlik imparatorluk idealini

temsil ederken, burada deniz doğal sınır ve taksim çizgisi olarak işlev görmektedir.

Kuzey sınırı, Akdeniz'den Or Aar'a (Hor HaHar) uzanan bir hatla başlamayıp oradan Hamat yoluna, Tsedad'a, Zifron'a ve Hatsar Enan'a kadar ilerlemektedir. "Hamat yolu" ifadesi, Suriye'nin iç kesimlerine uzanan bir kuzey hattına işaret etmektedir. Bu tanım, Kenan ülkesinin yalnızca dar Filistin coğrafyasıyla sınırlı olmadığını Lübnan ve Suriye'nin güney kesimlerini de kapsayan daha geniş bir kuzey ufku içerdiğini göstermektedir. Bu kuzey tasviri, Mezopotamya imparatorluk metinlerinde görülen ve Lübnan-Amanos hattını işaret eden "Sedir Ormanları" retoriğinin coğrafi izdüşümü olarak okunabilir. Ancak burada fark, ele geçirilecek imparatorluk sahası değil miras olarak paylaştırılacak kutsal alanın sınırlandırılmasıdır.

Doğu sınırı, Hatsar Enan'dan Şefam'a doğru kavisli bir hatla başlayarak Ayin'in doğusundan Rivla'ya inmektedir. Kineret (Galile) gölünün doğu kıyısına ulaşmakta ve Yarden Nehri boyunca Ölü Deniz'e kadar varmaktadır. Burada en dikkat çekici husus, Yarden'in doğu yakasının Bamidbar 34'te çizilen "Kenan ülkesi" sınırlarının dışında bırakılmasıdır. Reuven, Gad ve Menaşe'nin yarısına verilen doğu toprakları kutsallık açısından tamamen dışlanmamış olsa da metnin tanımladığı çekirdek kutsal coğrafyanın Yarden'in batı yakası olduğu açıktır. Bu durum, kutsal alanın belirli doğal eşiklerle sınırlı bir merkez olarak tasavvur edildiğini göstermektedir.

Bamidbar 34'te çizilen sınırlar, Bereşit 15:18'de İbrahim'e vaat edilen "Mısır nehrinden büyük nehir Fırat'a kadar"⁸⁸ uzanan ideal sınır tasvirinden daha sınırlıdır. Bereşit'teki geniş sınırlar ideolojik ve mesiyanik bir ufku temsil ederken Bamidbar 34'teki tasvir yerleşim, taksim ve yönetim için belirlenmiş somut bir coğrafyayı ifade etmektedir. Bu ayrım, Mezopotamya yazıtlarında "aşağı denizden yukarı denize" kadar uzanan evrensel egemenlik alanı ile Yahudi metinlerinde vaat kavramının belirli doğal sınırlarla tanımlanmış kutsal bir mekâna dönüşmesi arasındaki yapısal farkı ortaya koymaktadır. Mezopotamya'da sınır,

⁸⁸ Bereşit 15:18

imparatorluk iddiasının retorik ufkı; Bamidbar’da ise sınır, kutsal mirasın hukuki ve coğrafi çerçevesi şeklinde anlaşılmaktadır.

Bamidbar 34, Arz-ı Mev‘ûd’un yalnızca ilahi bir söz değil çöller, dağ geçitleri, nehirler ve denizlerle belirlenmiş sınırları olan tarihsel bir mekân olarak tasavvur edildiğini göstermektedir. Bu metin, kutsal coğrafyanın evrensel bir imparatorluk idealinden ziyade, paylaşılabılır, yerleşilebilir ve sınırlandırılabilir bir alan olarak kavramsallaştırıldığını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Bamidbar 34, Mezopotamya’daki tanrısal toprak bağışlama geleneğiyle biçimsel bir paralellik taşısa da içerik bakımından farklılaşmaktadır. Esasen amacın evrensel egemenlik yerine ilahi ahde bağlı bir topluluğun belirli sınırlar içinde yaşayacağı kutsal yurdun tanımlanması şeklinde yorumlanabilir.

Sonuç

MÖ 3. binyılda, I.Lagaş hanedanı döneminde başlayan ve Akad döneminde işlevsel olarak hayata geçen imparatorluk düşüncesinde tanrı veya tanrılar tarafından krallara verilen toprakların sınırları “aşağı denizden yukarı denize” kadar uzanır. Aşağı deniz Sumer şehirlerinin güney sınırı olan Basra körfezini, yukarı deniz ise Akdeniz’i ifade eder. Doğuda ise Zagros dağlarının sınır teşkil ettiği güneybatı İran’dan kuzeye doğru Elam ülkesi uzanır. Henüz Akad döneminin başlangıcında Akadlı Sargon’un Anadolu içlerine kadar sefere çıktığı kaydedilmiştir. 3. binyıl ortalarından itibaren kuzeydeki sedir dağlarından getirilen sedir ağaçları tapınakların inşasında kullanılmıştır. Sedir ormanlarının Lübnan bölgesinde Amanos Dağlarında olduğu anlaşılmaktadır. 3. binyıl ortalarında Kuzey Suriye’de Ebla yerleşiminden güneydoğuya uzanan topraklarda Sumerce yazan, tabletler üreten, Sumerlilerle ortak kültüre sahip oldukları anlaşılan topluluklar yaşamış, bölgede nüfuzlu şehir devletleri kurmuşlardır. MÖ 2. binyıl başlarından itibaren Asur ticaret kolonileri Fırat’ın batısına, Anadolu içlerine girerek yerli halkla ticaret yapmışlardır. İkinci binyılın ortalarından itibaren Mısır-Babil ilişkileri gelişmiş, iki ülke arasında hediyeleşmeler yapılmış, Babil kralları kızlarını, yanlarında görevlileriyle birlikte Mısır’a gelin olarak göndermişlerdir. Kenan

bölgesinde bulunan ve Mısır'ın vasalı olan bazı şehirlerin zaman zaman Babil ve Asur hakimiyetine girmiş olduğu anlaşılmaktadır. Mezopotamya sınırları ve çevresini kapsayan imparatorluk geleneği Babil ve Asur devletleri tarafından devam ettirilmiş, yukarıda bahsedilen bölgelere hâkim olan yöneticiler kendilerini Sumer tabirine uygun olarak “dört tarafın kralı” olarak nitelemişlerdir. Sumer'deki, tanrıların kralları seçmesi, toprak bağışlaması, savaşlarda yardım etmesi geleneği Babil ve Asur dönemlerinde devam etmiştir. Kralların tanrı tarafından bağışlandığına inanılan topraklarının sınırlarını tek tek yıllıklarında tespit ettikleri görülür. Atalarının da “çok eski zamanlarda” söz konusu toprakları ele geçirmiş olduğunu vurgulayan krallar, torunlarına yönelik, anıtlarını, ele geçirdikleri şehirlere yaptırdıkları tapınakları ve kitabelerini korumaları için mesajlar içeren yazıtlar bırakmışlardır. Aşağı denizden yukarı denize tüm ülkelerin ve dört tarafın kralı olmak atadan gelen ve torunlara devredilen bir hak olarak görülmektedir.

Asur kralları yazıtlarında önce kısa bir önsöz ile kendilerini bu bölgenin kralı olarak tanıtmışlar, sefere çıktıkları bölgeleri tanrı Aşşur'un desteğiyle ve silahının gücüyle, onun cesaretlendirmesiyle ele geçirdiklerini vurgulamışlardır. Eski Sumer'de toprakları krallara veren tanrı genellikle Enlil, Babil'de Marduk, Asur'da Aşşur, Yahudilerde ise Yahve'dir. Yahudilerin de eski Sumer'den gelen ve tüm Yakındoğu'ya yayılan bu geleneği kutsal yazılarında alıntılادıkları ve sahip olmak istedikleri toprakların kendilerine Yahve tarafından vaat edildiğine inandıkları anlaşılmaktadır. Sanherib, yazıtlarında atalarının hatırlanmayan zamanlarda hükmettiği Enlil'in toprakları üzerinde tekrar egemenlik kurmak istediğini, bu amaçla seferlere çıktığını anlatmaktadır. Oysa söz konusu coğrafyada bulunan topraklarda Yahudiler tarihin hiçbir döneminde hâkim olmamıştır. Bu nedenle inanışlarının geçmişten gelen ve hak iddia etmelerini gerektiren bir temelinin olduğunu söylemek mümkün değildir.

Sonuç itibarıyla Yahudi teolojisinin temel taşlarından olan Arz-ı Mev'ûd inancının, özgün bir ilahi vahiyden ziyade, Babil sürgünü sürecinde tecrübe edilen ve kökenleri MÖ 3. binyıl Sumer kraliyet ideolojisine dayanan 'evrensel egemenlik' retoriğinin, sürgün sonrası dönemde Yahudi kimlik inşası ve Yavne Konsili süreciyle teolojik bir 'vaat' formunda yeniden kurgulanması şeklinde değerlendirilmesi mümkündür.

Kaynaklar | References

- Adam, Baki. “Yahudilik”. *Dinler Tarihi El Kitabı*. Ed. Baki Adam. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Akyüz, Faruk. “Yeni Asur Döneminin Sürgün Politikası”. *Eski Yakındoğu’da Sürgünler*. Ed. İrfan Albayrak. Ankara: Bilgin Yayınevi, 2020.
- Albayrak, İrfan. “Eski Yakındoğu’nun Sürgün Politikasına Genel Bir Bakış”. *Eski Yakındoğu’da Sürgünler*. Ed. İrfan Albayrak. Ankara: Bilgin Yayınları, 2020.
- Altuncu, Abdullah. “Dini Siyonizm’in Tarihsel Arka Planı: Moşe Ben Nahman (Nahmanides)”. *Orta Çağ Din Felsefe ve Toplum*. Ed. İsmail Yalçıntaş. Ankara: İlahiyat, 2025.
- Altuncu, Abdullah. “Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014): 141-165.
- Altuncu, Abdullah. “Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/7 (26 Haziran 2014): 118-142.
- Alster, Bendt. “Images and Text on the "Stele of the Vultures"”. *Archiv für Orientforschung*. 2003. 1-10.
- Anson, F. Rainey. “The El-Amarna correspondence : a new edition of the cuneiform letters from the site of El-Amarna based on collations of all extant tablets”. *Handbook of oriental studies*. Ed. William M Schniedewind. 2. Boston-Leiden: Brill, 2015.
- Arık, Durmuş. *Buhara Yahudileri*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Ay Arçın, Şeyma. “Orta Babil Krallığı (Kassitler) ve Babil’de İkinci İsin Hanedanlığı-Yeni Babil Krallığı”. 2020. <https://gcris.pau.edu.tr/entities/publication/05248c6e-3f80-4306-a3d7-1b347038eb9b>.
- Çeçen, Salih. “Akad İmparatorluğu”. *Eski Mezopotamya’nın Siyasi Tarihi*. Ed. L. Gürkan Gökçek. İstanbul: Değişim Yayınları, 2020.
- Englund, Robert K. - Attinger, Pascal - Wäfler, Markus. “Texts from the Late Uruk period”. *Annäherungen; 1: Mesopotamien-Späturuk-Zeit und frühdynastische Zeit*. 1998. 15-233.
- Erkal, Mehmet Mustafa - Çetin, Adem. “Bir Söz, Bir Sembol ve Bir Yemek: Ahit”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (30 Haziran 2024): 113-123. <https://doi.org/10.58568/firatilahiyat.1453084>.
- Frame, Grant. “Rulers of Babylonia from the Second Dynasty of Isin to the End of Assyrian Domination (1157-612 BC)”. *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Babylonian Periods Volume II*. Ed. Kirk Grayson. Canada: University of Toronto Press, 2002.
- Frayne, Douglas. “Old Babylonian Period (2003-1595 BC)”. *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods*. Ed. Kirk Grayson. 4. Toronto: University of Toronto Press, 1990.
- Frayne, Douglas. “Ur III Period (2112-2004 BC)”. *The Royal Inscriptions of Mesopotamia*. Ed. Kirk Grayson. Toronto: University of Toronto Press, 1997.
- Frayne, Douglas R. *Presargonic Period (2700-2350 BC) The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods*. University of Toronto Press, 2008.
- Frayne, Douglas R. *Sargonic and Gutian periods (2334-2113 bc). The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods*. Toronto: The University of Toronto Press, 1993.
- “Genesis 15:18”. Erişim: 10 Ocak 2025. https://www.sefaria.org/Genesis.15.18?ven=english%7CThe_Kehot_Chumash%3B_Chabad_House_Publications,_Los_Angeles&lang=bi&with=Ramban&lang2=en.

- Grayson, A. Kirk. "Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC II (858-745 BC)". The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Canada: University of Toronto Press, 2002.
- Grayson, A. Kirk - Novotny, Jamie. The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 1. Penn State Press, 2012.
- Grayson, Kirk. "Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC (1114-859 BC)". The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Ed. Kirk Grayson. Canada: University of Toronto Press, 1991.
- Gülek Gültekin, Huzme. Sumerlilerde Tanrı Anlayışı ve Enlil Kültü. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2024.
- Günbattı, Cahit. "Kültepe'den Akadlı Sargon'a ait bir Tablet". Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri 3/1 (1997): 131-155.
- Günbattı, Cahit. "Kültepe-Kaniş". Andolu'da ilk yazı, ilk belgeler. Kayseri Büyükşehir Belediyesi. 2012. https://turuz.com/storage/Turkologi-1-2019/5052-Anadoluda_Ilk_Yazi-Ilk_Belgeler-Kultepe-Qanish-Cahid_Gunbatdi-2014-188s.pdf.
- Harper, Prudence Oliver. Assyrian origins: discoveries at Ashur on the Tigris: antiquities in the Vorderasiatisches Museum, Berlin. Metropolitan Museum of Art, 1995.
- İrmak, Ayşe Sakarya. "EBLA ARŞİVLERİNİN DİLİ VE YAPISI". Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri 19/1 (2025): 159-176.
- Katar, Mehmet. "İsrail kavminin seçilmişliği üzerine bir araştırma". Journal of Islamic Research 20/4 (2007): 458-463.
- Kramer, Samuel Noah. Sümerler Tarihleri Kültürleri ve Karakterleri. Trc. Özcan Buze. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.
- Kuhrt, Amelie. Eski Çağ'da Yakındoğu. Trc. Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Kurt, Mehmet - Bulut, Esra. "Enlil Kültünün Mezopotamya Toplumlarının Siyasal ve Sosyo-Kültürel Yapısına Etkisi". Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı,. Ed. L.Gürkan Gökçek. İstanbul: Değişim Yayınları, 2019.
- Küçük, Abdurrahman. "Arz-ı Mev 'ûd". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 3 (1991): 442-444.
- Küçük, Abdurrahman. "ARZ-ı MEV'ÛD". TDV İslâm Ansiklopedisi. Ed. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü, 1991. <https://islamansiklopedisi.org.tr/arz-i-mevud>.
- Liverani, Mario. The ancient Near East: history, society and economy. Routledge, 2013.
- Liverani, Mario - Bahrani, Zainab. Uruk: the first city. Equinox Publ., 2006.
- Luckenbill, David Daniel. Ancient Records of Assyria and Babylonia. Chicago: The University of Chicago Press, 1926.
- Maeda, Tohru. "' KING OF KISH' IN PRE-SAROGONIC SUMER". Orient 17 (1981): 1-17.
- McNamara, Martin, ed. Targum Neofiti 1: Genesis. Collegeville, Minn: Liturgical Pr, 1992.
- Michalowski, Piotr. The correspondence of the kings of Ur: an epistolary history of an ancient Mesopotamian kingdom. Penn State Press, 2011.
- Mieroop, Marc Van de - Doğan, B. Hammurabi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Novotny, Jamie - Weiershauser, Frauke. "The Royal Inscriptions of Nabopolassar(625-605 BC) and Nabuchadnezzar II (604-562 BC), Kings of Babylon, Part 1". The Royal Inscriptions of the Neo-Babylonian Empire. Ed. Karen Radner - Grant Frame. Pennsylvania: Eisenbrauns, 2024.
- Pekşen, Okay. "Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrıların Rolü". History Studies 8/2 (2016): 55-68.

- Pongratz-Leisten •. “The Religion and Ideology in Assyria”. Studies in Ancient Near Eastern Records. Ed. Gonzalo Rubio. 8. Berlin: De Gruyter, 2015.
- Reiner, Erica, ed. The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago: Oriental Institute, 2006.
- “Rulers of Mesopotamia [CDLI Wiki]”. Erişim: 09 Mart 2026.
https://cdli.ox.ac.uk/wiki/doku.php?id=rulers_of_mesopotamia.
- Saz, Mehmet Alperen. Öz Bilinçten Tanrı'ya. Ankara: FCR Yayınları, 2025.
- Steinkeller, Piotr. History, texts and art in early Babylonia: three essays. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2017.
- Szarzyńska, Krystyna. “Offerings for the goddess Inana in archaic Uruk”. *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale* 87/1 (1993): 7-28.
- Şahin, Hasan Ali. “Geç Hitit Beylikleri”. *OANNES-International Journal of Ancient History* 1/2 (2019): 131-153.
- “The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature”. Erişim: 09 Mart 2026.
<https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=c.2.1.4&display=Crit&charenc=gcirc#>.
- Wang, Xianhua. The metamorphosis of Enlil in early Mesopotamia. Ugarit-Verl., 2011.
- Ziegler, Yael. “‘MI ANOKHI’: WHO ARE MOSES’BRETHREN?” *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought* 49/2 (2016): 86-91.